

East African Journal of Swahili Studies

ejss.eanso.org

Volume 4, Issue 1, 2021

Print ISSN: 2707-3467 | Online ISSN: 2707-3475

Title DOI: <https://doi.org/10.37284/2707-3475>

EAST AFRICAN
NATURE &
SCIENCE
ORGANIZATION

Original Article

Thibitisho la Udondoshaji wa Kihistoria wa Fonimu za Likwidi.

Cheruiyot Evans Kiplimo¹ & Leonard Chacha Mwita¹

¹ Chuo Kikuu cha Kenyatta, S.L.P 43844-00100. Nairobi, Kenya.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0339-0799>; Barua pepe ya mawasiliano: cheruiyotevanskiplimo@gmail.com.

DOI ya Nakala: <https://doi.org/10.37284/eajss.4.1.474>

Tarehe ya Uchapishaji: IKISIRI

15 Novemba 2021

Istilahi Muhimu:

*Fonolojia Zalishi,
Likwidi,
Mbinu Linganishi,
Udondoshaji,
Uundaji Ndani.*

Kiswahili ni lugha ya Kibantu iliyofanyiwa uchanganuzi wa kisasa. Mabadiliko ya lugha yamechunguzwa katika matawi ya isimu yakiwemo isimu historia na isimujamii. Hata hivyo, tawi la isimu historia halijafanyiwa utafiti wa kuridhisha katika Kiswahili. Makala hii inatoa ithibati ya udondoshaji wa kihistoria wa fonimu za likwidi katika maneno teule ya Kiswahili. Nadharia ya fonolojia zalishi (FZ) ya Chomsky na Halle (1968) iliteuliwa kuongoza utafiti huu. Mbinu ya uundaji ndani (UN) na mbinu linganishi (ML) zilitumiwa kama malighafi ya kutoa ithibati ya udondoshaji huu. Kwa kutumia mbinu ya uundaji ndani, tofauti za kisinkroniki na ujumbe uliopo kuhusu etimolojia ya neno ulimsaidia mtafiti kuelewa leksika ya sasa. Mbinu linganishi ilitumika kulinganisha maneno ya Kiswahili na mengine ya lugha mnasaba (Ekegusii, Kikuyu, Kiluhya, Kimeru, Kitaita na Kikamba). Mbinu hizi zilijengana na kukamilishana kila moja ikifidia upungufu wa nyingine. Iwapo ushahidi upo kutoka kwa uundaji ndani kama mbinu ya uundaji upya wa leksika, mbinu linganishi ilitumika kuhakikisha usahihi wa ushahidi uliotolewa na mbinu ya uundaji ndani. Isitoshe, pale ambapo mbinu ya uundaji ndani ilikosa kutoa ithibati au kuwa na upungufu, mtafiti alirejelea mbinu linganishi ili kubaini umbo asilia la neno teule la Kiswahili. Data ya maktabani iliwekea msingi upataji wa data ya nyanjani ambayo ilikusanywa kupitia kwa maswali ya hojaji. Data imechanganyuliwa na kuwasilishwa kwa njia ya kimaalezo, majedwali na unukuzi wa sheria za kifonolojia. Makala hii ni nafasi bora ya kuchangia katika isimu historia, leksikografia na fonolojia ya Kiswahili.

APA CITATION

Kiplimo, C. E. & L. C. Mwita. (2021). Nomino Ambatani za Kiswahili Zinazokiuka Kanuni ya Kufuta Mabano. *East African Journal of Swahili Studies*, 4(1), 43-57. <https://doi.org/10.37284/eajss.4.1.474>.

CHICAGO CITATION

Kiplimo, Cheruiyot Evans & Leonard Chacha Mwita. 2021. “Thibitisho la Udondoshaji wa Kihistoria wa Fonimu za Likwidi”. *East African Journal of Swahili Studies* 4 (1), 43-57. <https://doi.org/10.37284/eajss.4.1.474>.

HARVARD CITATION

Kiplimo, C. E. & L. C. Mwita (2021) “Thibitisho la Udondoshaji wa Kihistoria wa Fonimu za Likwidi”, *East African Journal of Swahili Studies*, 4(1), pp. 43-57. doi: 10.37284/eajss.4.1.474.

IEEE CITATION

C. E. Kiplimo & L. C. Mwita, “Thibitisho la Udondoshaji wa Kihistoria wa Fonimu za Likwidi”, *EAJSS*, vol. 4, no. 1, pp. 43-57, Nov. 2021.

MLA CITATION

Kiplimo, Cheruiyot Evans & Leonard Chacha Mwita . “Thibitisho la Udondoshaji wa Kihistoria wa Fonimu za Likwidi”. *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 4, no. 1, Nov. 2021, pp. 43-57, doi:10.37284/eajss.4.1.474.

UTANGULIZI

Udondoshaji wa kihistoria wa fonimu za likwidi ni badiliko la mfumo wa sauti linaloathiri tokeaji wa fonimu /l/ na /r/ katika maneno ya Kiswahili. Vipashio vinavyoundwa na fonimu ni pamoja na silabi, mofu na maneno. Fonimu zinapowekwa pamoja ili kuunda vipashio vikubwa vya lugha, zinaathiriana katika viwango mbalimbali. Kutokana na athari hizo tunapata mabadiliko ambayo huitwa mifanyiko au mikondo au michakato ya kifonolojia

ikiwemo udondoshaji. Udondoshaji huu ni badiliko la kifonetiki linaohusisha utowekaji wa fonimu /r/ au /l/. Badiliko hili halibadili maana ya neno kama ilivyo kwenye neno ‘kipengele’ linalobadilika taratibu hadi ‘kipengee’.

Fonimu /r/ na /l/ ni sauti zilizo na tabia sawa. Kwanza, ni sauti zilizo na sifa bainifu zinazokaribiana. Zifuatazo ni sifa bainifu za fonimu za likwidi (Mgullu, 1999):

[l]

[+ konso
+ kitambaza
+ ufizi
- unazali
+ ghuna]

[r]

[+ konso
- kitambaza
+ ufizi
- unazali
+ ghuna]

Kwa kuwa sifa karibu zote zilizotajwa baina ya fonimu hizi mbili zinafanana, sifa pambanuzi ya [±tamba] huandikwa ili kuondoa uradidi wa sifa zinazoweza kubashiriwa. Pili, Polome (1967) anaeleza kuwa, fonimu /l/ hutokea kila mara kabla ya vokali za juu na za mbele kati ilhali /r/ hutokea kwa kubadilishana nafasi na /l/ kama vile kwenye maneno *lamba~ramba* na *loga~roga*. Ontieri (2010) naye alichunguza athari za kifonolojia za baadhi ya lugha za Kiafrika katika Kiswahili na kubaini kuwa fonimu /r/ na /l/ ndizo hubadilishana nafasi ya tokeaji. Tatu, Mberia (2015) akimnukuu Hyman (1975), anasema kuwa /l/ imeathiriwa na mifanyiko wa kifonolojia unaoathiri /r/. Katika

Kiswahili, mifanyiko wa uimarikaji wa konsonanti hukumba sauti za likwidi. Maswala haya ya kifonolojia yamekuwa msingi bora wa kueleza kwa nini fonimu /r/ na /l/ zina tabia sawa.

Tatizo

Sauti za likwidi zina mazoea ya kudondoshwa katika mazingira ya kuwepo kati ya vokali mbili kwenye maneno ya Kiswahili (Mgullu 1999; Habwe & Karanja, 2004 na Bostoen & Bastin, 2016). Kwa mfano: neno [oa] zamani lilikuwa [lola], [kioo] lilikuwa [kilolo] lakini sauti za likwidi zilidondoshwa. Maelezo ya wanaisimu hawa (keshatajwa) ni muhimu kwa kuwa wametambua

badiliko la lugha la kihistoria ambalo limetokea katika kipindi kirefu. Hata hivyo, hawajatoa ushahidi wa kuthibithisha udondoshaji wa fonimu /r/ na /l/. Sasa hivi, tunashuhudia neno *kipengele* likibadilika taratibu kuwa *kipengee*. Kwa hivyo, makala hii inatoa ithibati ya udondoshaji wa kihistoria wa fonimu za likwidi katika maneno ya Kiswahili.

NADHARIA

Nadharia ya fonolojia zalishi iliyoasisiwa na Chomsky na Halle (1968) imeteuliwa kwa misingi kwamba inaweza kuratibu mabadiliko ya lugha kwa kukokotoa umbo la ndani hadi umbo la nje na kutabiri miundo sahihi. Msingi mkuu wa nadharia hii ni uwakilishaji wa lugha kama mfumo wa sheria na kanuni. Mhimili wa kwanza ni uwakilishaji wa vipengele vya kifonolojia kwa matumizi ya sifa uwili-kinzani. Mhimili huu ulitumika katika kubainisha sifa za sauti [l] na [r]. Pili, nadharia hii inasisitiza haja ya kuweka wazi kanuni au sheria rasmi zinazoweza kutumika katika ukokotozi wa umbo moja hadi jingine (Massamba, 2011). Mhimili huu ulimruhusu mtafiti kuzalisha maumbo ghafi ($C_1C_2C_n$) kwa matumizi ya mbinu za uundaji upya wa lugha (mbinu linganishi na uundaji ndani) kisha kunukuu sheria zinazowakilisha maumbo tokeo baada ya udondoshaji. Tatu, nadharia ya fonolojia zalishi inasisitiza haja ya kuwepo kwa mpangilio rasmi wa kutumikiza sheria katika ukokotozi wa umbo la ndani hadi umbo la nje (Walt, 1974). Mhimili huu ulimfaa mtafiti katika kubaini mpangilio wa sheria usio badilifu na unaowiana na data iliyopo. Nne, nadharia hii inahitaji kuwepo kwa sababu mwafaka zinazoeleza kwa nini uchanganuzi na maelezo yaliyotolewa yanaonekana kuwa bora au yenye kufaa kuliko uchanganuzi mwingine (Massamba, 2011). Mhimili huu ni muhimu kwa sababu, data fulani inaweza kuwa na namna mbalimbali au njia mbadala inayoweza kutumika kwenye harakati ya uchanganuzi. Mhimili huu umetumika pamoja na kanuni za uundaji upya wa lugha zinazoeleza ni kwa nini uchanganuzi na maelezo yaliyotolewa yanaonekana kuwa bora. Mhimili huu ulimfaa mtafiti katika kudhihirisha udondoshaji wa kihistoria.

Mihimili ya fonolojia zalishi imeshirikishwa pamoja na mbinu za uundaji upya wa lugha (uundaji ndani na mbinu linganishi) ili kudhihirisha

udondoshaji huu wa kihistoria kwa kujenga maumbo ya awali ya maneno. Mbinu ya uundaji ndani na mbinu linganishi ziliteuliwa kwa sababu zinajengana na kukamilishana.

MBINU ZA UTAFITI

Data ya maktabani na nyanjani ilishirikishwa katika utafiti huu. Mbinu za kusoma na kudondoa na hojaji zilitumiwa kukusanya data. Katika ukusanyaji wa data ya maktabani, *Kamusi Kuu ya Kiswahili (2015)* ilitumika. Kwa usaidizi wa nyenzo za kuhifadhi maandiko (kalamu na kitabu), mtafiti alinakili data iliyohitajika. Usampulishaji wa kimaksudi uliteuliwa kwa sababu utafiti ulilenga kipengele mahususi katika lugha ya Kiswahili; maneno yenye asili ya Kibantu yenye mfuatano wa irabu mbili. Hatua hii ni ya kimsingi kwa sababu ilimpa mtafiti mwelekeo wa kukusanya data ya nyanjani. Katika ukusanyaji wa data ya nyanjani, mtafiti alitumia fomu ya hojaji yenye maswali wazi na funge kwa pamoja. Maswali ya hojaji yalilenga upataji wa kisawe cha neno husika katika lugha asili zilizoteuliwa. Usampulishaji wa kimaksudi ulimfaa mtafiti kutambua walengwa wa utafiti. Mtafiti alizingatia umilisi alionao mzungumzaji katika lugha yake ya mama (hasa, Ekegusii, Kimeru, Kikuyu, Kiluhya, Kitaita na Kikamba) na Kiswahili. Mtafiti alizingatia eneo la ukuaji wa mzungumzaji ili kuwatambua wazungumzaji wenye umilisi wa upeo. Wazungumzaji walioishi na kukulia mashinani wakiwa wachanga waliteuliwa kwa sababu walipata fursa ya kutangamana na lugha zao za kiasili kuanzia kuzaliwa kwao.

Katika matumizi ya mbinu linganishi, lugha sita zenye asili ya Kibantu zimetumika ikiwemo Ekegusii, Kimeru, Kikuyu, Kiluhya, Kitaita na Kikamba. Lugha hizi ziliteuliwa katika misingi kwamba ni lugha mnasaba. Waitifaki au wafuasi wa ukweli huu ni pamoja na Guthrie (1948), Chiraghdin na Mnyapala (1977), Mbaabu (1996) na Massamba (2002). Kauli hii inaweza kuthibithishwa kwa kutumia vigezo vinavyokubalika kiisimu. Aidha, lugha hizi zina mshabihiano wa kimsamiati katika maumbo, matamshi, uambishaji, sintaksia na maana kwa viwango vikubwa na Kiswahili.

THIBITISHO LA UDONDOSHAJI WA KIHISTORIA WA FONIMU /r/ NA /l/

Mabadiliko ya kihistoria katika lugha hutokea katika kipindi kirefu cha wakati. Katika isimu historia, mbinu linganishi na mbinu ya uundaji ndani ni mbinu maarufu ambazo hutumika katika ujenzi wa maumbo ya awali ya lugha. Mbinu ya uundaji ndani hutumia sifa zinazokiuka utaratibu au hutegemea masalio ya kiisimu katika lugha moja ilhali mbinu linganishi hubaini sifa za mame lugha kwa kulinganisha lugha za familia moja.

Mbinu Linganishi

Hakuna njia moja iliyowekwa kutumikiza mbinu linganishi. Baadhi ya hatua zimependekezwa na Crane, Yeager na Whitman (1981), Campbell (1999), Crowley na Bower (2010), Mithun (2013) na Trask (2015). Katika kutumikiza mbinu hii,

makala hii imefuata utaratibu ufuatao; kuorodhesha maneno ya lugha mnasaba, kutambua sauti linganifu, kubainisha mazingira ya utokeaji wa sauti linganifu, kupanga upya fonimu asili na kunukuu sheria ya mchakato wa udondoshaji. Hatua hizi zitafafanuliwa moja baada ya nyingine.

Kuorodhesha Maneno ya Lugha Mnasaba

Hii ni hatua ya kimsingi inayowezesha ulinganishaji. Maneno ya msamiati wa kimsingi yenye mfuatano wa irabu mbili yaani, maneno yenye muundo wa silabi ya /KV:/ kwa mfano, 'kaa' na V kwa mfano, 'oa' yaliteuliwa kwa sababu miundo hii ya silabi ina vipengele ambavyo utafiti huu umechunguza. Kusudi la maneno haya ni kuonyesha sifa zilizokuwepo katika lugha mame. Maneno kutoka lugha za mnasaba zilizoteuliwa kutumika katika mbinu linganishi yameorodheshwa na kupangwa katika jedwali kama ifuatavyo:

Jedwali 1: Maneno ya mnasaba

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
1	Choo	ekabara	kīoro	kīoro	choronyi	kyoo	ichoo
2	Juu	igoro	igūrū	igūrū	ighulu	yūlū	ikulu
3	Kaa	ikaransa	ikara	kara	kala	īkala	ikhala
4	Leo	rero	ūmūthi	narua	linu	umuritho	luno
5	Lia	rera	rīra	rīra	lila	ia	lira
6	Mguu	okogoro	kuguru	kūgūrū	mwindi	kūū	lugulu
7	Mjukuu	mochokoro	gacukuru	kajūjū	mjukulu	mūwīsūkū	mwithukulu
8	Mungu	engoro	murungu	mūrūngu	mulungu	mūlungu	wele
9	Mvua	embura	mbura	mbura	avua	mbua	ifula
10	Mzee	omogaka	mūkūrū	mūkūlu		mūsee	msakuru
11	Njaa	enchara	ng'aragu	mpara	njala	nzaa	inzala
12	Tambaa	agura	kūrūma	kūkua	kusoga	kunga	mola
13	Tokea	okworoka	kumira	umira	kufumira	umila	rula
14	Ua	amakweri	kūruga	ūruga	buagha	ūa	ira
15	Zaa	ibora	ciara	ciara	fungula	syaa	ivula

Data kwenye *Jedwali 1* imetumiwa kwa sababu mbinu linganishi huhitaji data kubwa ya kulinganishwa ili kubaini mfumo wa kifonetiki unaojirudiarudia katika maneno teule. Kabla ya kuchunguza safu na rusu ya data kwenye *Jedwali 1* ili kutambua sauti linganifu, tumebaini iwapo

maneno haya yana usuli mmoja kwa kuangalia iwapo yanafanana katika maumbo. Hii ni kwa sababu maneno ya mnasaba humruhusu mwanaisimu kuchunguza mazingira ya utokeaji wa sauti utakaomruhusu kubaini mabadiliko ya lugha. Hebu tuchunguze sehemu ifuatayo ya *Jedwali 1*:

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
4	Leo	rero	ūmūthi	narua	linu	umuritho	luno
12	Tambaa	agura	kūrūma	kūkua	kusoga	kunga	mola

Tumepiga msasa na kubaini kuwa, maneno haya hayafanani katika maumbo. Ijapokuwa maneno haya yana maana sawa, yanatofautina kimaumbo kiasi cha kufikia uamuzi kuwa ni maneno ya asili tofauti. Kwa sababu hiyo, data hii haitatumika katika hatua ya pili ya kutambua sauti linganifu. Utofauti katika maumbo ni kwa sababu, huenda neno lisilo la mnasaba limechukua nafasi ya maana

iliyokusudiwa kupitia kwa ukopaji au badiliko la kisemantiki. Vilevile, yaweza kuwa badiliko lingine liliathiri neno la mnasaba hivyo kuvuruga ruwaza hiyo. Hali hii pia inaweza kuwa imetokana na kutoelewa visawe miongoni mwa wahojiwa. Katika sehemu ifuatayo tumechanganua mifano ambayo ni kielelezo cha kufanana kimaumbo:

Jedwali 2: Mfanano katika maumbo ya nje

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
2	Juu	igoro	igūrũ	îgūrũ	ighulu	yĩũlũ	ikulu
3	Kaa	ikaransa	ikara	kara	kala	ĩkala	ikhala
9	Mvua	embura	mbura	mbura	avua	mbua	ifula

Sehemu ya neno iliyopigiwa mstari ni dhahirisho la kufanana kimatamshi (miundo ya nje). Mfumo wa sauti na mofimu ni zile zile; maneno kwenye *Jedwali 2* huanza kwa konsonanti sawa na kuishia kwa irabu. Trask (2015) anabaini kuwa, sababu kuu ya kuwepo kwa mfanano wa sauti katika maneno ya lugha mbalimbali ni kuwa lugha hizo zinahusiana. Hata hivyo, mfanano unaojitokeza kwa kubahatisha au bila utaratibu maalum si wa kutegemewa. Katika mifano ya (2) na (3), tofauti imetokea katika viwango vidogo vya kuwepo kwa viambishi awali na tamati. Ijapokuwa mashina ya mifano hii

yanafanana, inabainika wazi kwamba Kiswahili kimepoteza visabiki viambishi awali. Botne (1991) anaonyesha kuwa kuna uwezekano wa lugha za Kibantu kuongeza viambishi katika mzizi wa kitenzi *kaa*. Kulingana naye, Kikamba na Kikuyu zina irabu ya mbele-juu mwanzoni mwa neno kama ilivyoonyeshwa hapo juu. Katika maneno yaliyoorodheshwa kwenye hojaji hasa vitenzi, mtafiti hakuweka kiambishi *ku* kabla ya mzizi. Hata hivyo, wahojiwa wameorodhesha maneno yenye viambishi 'gu'na 'ku'. Kwa mfano:

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
13	Tokea	okworoka	kumira	umira	kufumira	umila	rula
14	Ua	amakweri	kũraga	ũraga	buagha	ũa	ira

Sauti Linganifu

Hatua ya pili ni kuchunguza sauti zinazowiana au zinazofanana katika seti ya maneno ya mnasaba.

Sauti linganifu ibainikayo katika *Jedwali 1* ni utokeaji wa kimfumo wa vokali mwishoni mwa neno. Kwa mfano:

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
6	Mguu	okogoro	kuguru	kũgūrũ	mwindi	kũũ	lugulu
7	Mjukuu	mochokoro	gacukuru	kajũjũ	mjukulu	mwĩsũkũ	mwithukulu

Mwishoni mwa neno kuna vokali ya nyuma-juu. Baadhi ya maneno ya mnasaba yameonyesha

kuwepo kwa sauti linganifu; vokali ya chini-kati mwishoni mwa neno. Kwa mfano:

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
3	Kaa	ikaransa	ikara	kara	kala	ĩkala	ikhala
9	Mvua	embura	mbura	mbura	avua	mbua	ifula

Katika mfano ufuatao, maneno matano ya mnasaba yameonyesha kuwepo kwa konsonanti /m/ kama sauti linganifu inayotokea mwanzoni mwa neno.

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
10	Mzee	omogaka	mūkūrū	mūkūlu		mūsee	msakuru

Katika mfano ufuatao, kuna uwezekano wa kuwepo kwa sauti linganifu [tʃ] mwanzoni mwa neno japo tu mfanyiko huu wa ukaakaishaji unaojitokeza katika baadhi ya lugha za Kibantu hauko katika Gikuyu na

Kimeru kwa sababu uwepo wake ungesababisha ukinzano na neno linalotumika katika wingi ambalo ni 'cioro'. Katika Kikamba, neno linalorejelea 'choo' linaghairi mfanyiko huo wa ukaakaishaji.

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
1	Choo	ekabara	kīoro	kīoro	choronyi	kyoo	ichoo

Utafiti huu umeangazia fonimu ya likwidi iliyodondoshwa katikati ya vokali mbili. Kwa mfano:

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
8	Mungu	engoro	murungu	mūrūngu	mulungu	mūlungu	wele
9	Mvua	embura	mbura	mbura	avua	mbua	ifula

Fonimu /r/ na /l/ ni sauti bora za kupangwa upya kwa sababu zimetokea kwa ruwaza na utaratibu unaonekana. Fonimu hizi zipo kwa lugha teule isipokuwa Kiswahili. Zaidi ya hayo, wanaisimu wakiwemo Mgullu (1999) na Habwe na Karanja

(2004), walituelekeza kuwa udondoshaji wa fonimu /l/ na /r/ hutokea katika mazingira ya kuwepo kati ya vokali mbili. Kutokana na data ya *Jedwali 1*, sauti linganifu za likwidi zinaweza kuonyeshwa kwa kuchora jedwali kama ifuatavyo:

Jedwali 3: Sauti linganifu [l] na [r]

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
1	∅	r	r	r	r	∅	∅
2	∅	r	r	r	l	l	l
3	∅	r	r	r	l	l	l
4	-	-	-	-	-	-	-
5	∅	r	r	r	l	∅	r
6	∅	r	r	r	-	∅	l
7	∅	r	r	-	l	∅	l
8	∅	r	r	r	l	l	l
9	∅	r	r	r	∅	∅	l
10	∅	-	r	l	-	∅	r
11	∅	r	-	r	l	∅	l
12	-	-	-	-	-	-	-
13	∅	r	r	r	r	l	l
14	∅	r	r	r	∅	-	r
15	∅	r	r	r	l	∅	l

Katika *Jedwali 3*, ishara kapa (∅) imetumiwa kuonyesha kuwa mazingira ya udondoshaji yapo

ilhali fonimu za likwidi hazipo. Pili, kistari kirefu kimetumika kuonyesha kuwa mazingira ya

udondoshaji yapo ilhali fonimu za likwidi hazipo kwa sababu huenda fonimu nyingine imechukua nafasi yake. Pale ambapo fonimu ya likwidi imetumika inaonyesha kuwa mazingira ya udondoshaji yapo na fonimu yenyewe ipo. Namba zilizoachwa wazi ni ya maumbo yanayoonekana kuwa ya asili tofauti. Kwa sababu hii, maumbo hayo hayakutumika katika kuorodhesha sauti linganifu. Katika jedwali hili, Ekegusii, Kikuyu na Kimeru zina fonimu /r/; Kikamba kina fonimu /l/ ilhali katika Kitaita na Kiluhya kuna fonimu zote za likwidi. Hata hivyo, data kubwa ya Kikamba

imeonyesha kutokuwepo kwa fonimu za likwidi kama sehemu ya kijenzi cha neno.

Mazingira ya Utokeaji wa Sauti Linganifu

Hatua ya tatu ni kutambua mazingira ya utokeaji wa sauti zinazofanana. Mazingira ni maeneo ya upeo ambamo kipashio fulani cha kiisimu hutokea au kufanya kazi (Massamba, 2009). Tumezingatia fonimu zinazotangulia na zinazofuatia sauti linganifu. Kwa mfano, fonimu /r/ na /l/ hutokea katikati ya vokali mbili. Turejeele sehemu ya *Jedwali 1* kama ifuatavyo:

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
2	Juu	igoro	igũrũ	îgũrũ	ighulu	yĩũlũ	ikulu
5	Lia	rera	rĩra	rĩra	lila	ia	lira
11	Njaa	enchara	ng'aragu	mpara	njala	nzaa	inzala

Katika Jedwali hili, fonimu /r/ na /l/ hutokea katikati ya vokali mbili. Mazingira haya ya utokeaji huonyeshwa ifuatavyo: V_V. Hatua hii ni ya kimsingi katika unukuzi wa sheria ya mchakato wa udondoshaji wa fonimu /r/ na /l/. Maneno ya Kiswahili yameonyesha kuwa, fonimu /r/ na /l/ si sehemu mojawapo ya kijenzi cha maneno teule hivyo kuna mfuatano wa vokali mbili. Fonimu hizo hazidhihiriki kifonolojia na kiothografia hivyo huonyeshwa kama kapa (Ø).

Upangaji Upya wa Fonimu Asili

Hatua hii ni muhimu kwa sababu inatusaidia kutambua fonimu iliyokuwepo katika neno asili. Kanuni tatu ziliongoza hatua hii. Hizi ni kanuni zinazoeleza ni kwa nini maelezo au uchanganuzi fulani uliotolewa unaonekana kuwa bora. Ikumbukwe kwamba, nadharia ya fonolojia zalishi inahitaji sababu mujarabu zinazoeleza kwa nini maelezo au uchanganuzi tuliopewa ndio unaonekana kuwa bora kuliko maelezo au uchanganuzi mwingine. Kanuni hizi ni pamoja na kanuni ya uwekevu, kanuni ya wengi wape na kanuni ya uelekeo.

Kanuni ya uwekevu

Hii ni mbinu ya kusuluhisha tatizo ambapo suluhisho rahisi huteuliwa katika msururu wa

suluhisho zilizopo. Kanuni hii hujulikana pia kama iktisadi ya William Ockham (Campbell, 1999). Kulingana na Massamba (2009), uchanganuzi wowote wa lugha ulio bora hauna budi kutumia vipashio vichache zaidi kadiri iwezekanavyo. Suluhisho rahisi ina uwezekano mwingi wa kuwa sahihi kuliko suluhisho changamano. Kanuni hii inasisitiza kuwa, nadharia tete inayotumia mantiki rahisi ni bora. Hivyo basi, itakuwa rahisi kusema /l/ au /r/ zilizidondoshwa katika Kiswahili kuliko kusema kuwa /l/ au /r/ zimechopekwa katika Ekegusii, Gikuyu, Kimeru, Kitaita, Kikamba na Kiluhya. Katika fonolojia zalishi imedaiwa kuwa, uchanganuzi unaopendelewa unatumia sheria na sifa chache (Campbell & Mixco, 2007). Uchanganuzi huu ni bora kwa sababu lugha teule zimeonyesha kuwa fonimu za likwidi ni sehemu ya kijenzi cha maneno ya mnasaba (rejeele *Jedwali 1*).

Kanuni ya wengi wape

Katika uundaji upya wa fonimu asili ya leksika, sauti linganifu katika lugha zilizoteuliwa hupewa ushindi. Maneno ya mnasaba yameonyesha uwepo wa sifa sawa, yaani sauti /l/ au /r/ ni mojawapo ya kijenzi cha maneno teule ya mnasaba isipokuwa katika Kiswahili. Tukichunguza mifano ya sehemu ya *Jedwali 3* kama ifuatavyo, fonimu /l/ au /r/ ipo katika lugha za mnasaba isipokuwa Kiswahili na baadhi ya maneno ya Kikamba.

	Kiswahili	Ekegusii	Gikuyu	Kimeru	Kitaita	Kikamba	Kiluhya
1	Ø	r	r	r	r	Ø	Ø
2	Ø	r	r	r	l	l	l
3	Ø	r	r	r	l	l	l
8	Ø	r	r	r	l	l	l
14	Ø	r	r	r	Ø	—	r

Mantiki iliyopo katika kanuni hii ni kuwa, si rahisi lugha kadha kupitia mabadiliko sawa na kuishia kuwa na sifa, sauti au mofimu zinazofanana (Campbell na Mixco, 2007). Kati ya lugha saba za mnasaba, sita zina fonimu /r/ au /l/ kama sehemu ya vijenzi vya maneno teule. Fonimu /r/ na /l/ ni sauti zilizotawala kwa hivyo hupewa ushindi kwa mujibu wa kanuni ya wengi wape. Kuna uwezekano mkubwa wa kuhifadhi sauti au sifa sawa zilizopo katika lugha kadha kwa sababu zilikuwepo katika lugha mame. Kwa hivyo, sauti asilia iliyokuwepo katika maneno teule ya Kiswahili ni [l] au [r].

Kikamba na Kiswahili zinaonekana kuhusiana sana kwa sababu maneno yake mengi hayana fonimu /r/ au /l/ kama kijenzi mojawapo cha neno teule (rejelea *Jedwali 3*). Huenda maneno ya Kikamba yalipitia na hata sasa yanapitia mabadiliko ya udondoshaji wa fonimu /r/ na /l/ sawia na Kiswahili. Suala hili linaweza kuwa tatizo katika ufasiri wa kanuni ya wengi wape. Kuna uwezekano kwamba lugha hizi mbili (Kiswahili na Kikamba) ndizo zimepitia mabadiliko kwa kasi sana. Lugha zilizobaki bado zina fonimu asili, hazijadondoshwa.

Kanuni ya uelekeo

Kulingana na kanuni hii, mabadiliko ambayo hutokea kila mara katika lugha mahususi yana uelekeo hasa wa upande mmoja (Campbell, 1999). Uelekeo unaojitokeza ni kuwa fonimu /l/ au /r/ zilizodondoshwa katika Kiswahili. Hili linaweza kuwakilishwa ifuatavyo: /l/ > Ø au /r/ > Ø. *Jedwali 3* la sauti linganifu limeonyesha kuwa, badiliko la udondoshaji wa fonimu /r/ na /l/ katika Kiswahili linajirudiarudia kwa hivyo, ni la uelekeo mmoja. Bostoen na Bastin (2016) wanasema kuwa udondoshaji wa konsonanti katika lugha hujitokeza kila mara kuliko mchakato wa uchopekaji wa konsonanti. Hatuwezi kusema kuwa fonimu /l/ ilichopekwa katika Ekegusii, Gikuyu, Kimeru, Kitaita, Kikamba na Kiluhya. Uchopekaji huu utaonyeshwa ifuatavyo: *Ø > /l/

Unukuzi na Upangiliaji wa Sheria ya Udondoshaji

Hatua ya mwisho ni unukuzi wa sheria zinazoakisi mabadiliko ya lugha. Sheria za kifonolojia hutupa habari za kifonetiki ambazo ni muhimu katika utamkaji wa maneno. Sheria za kifonolojia ni sehemu ya ujuzi wa kisarufi alio nao mzungumzaji wa kiasili akilini bila kufahamu. Mhimili wa fonolojia zalishi wa uwekaji wazi sheria na uzingativu wa utaratibu rasmi au mpangilio wa kuzitumia sheria katika kulikokotoa umbo la ndani hadi nje iliongoza hatua hii. Kutokana na mbinu linganishi tunaweza kuzalisha maumbo ghafi yafuatavyo:

Jedwali 4: Maumboghafi

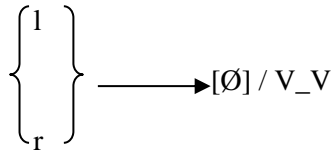
	Maumbo-ghafi	Maumbo-tokeo
1	*Kala	*Kara Kaa
2	*Mjukulu	*mjukuru Mjukuu
3	*Mvula	*Mvura Mvua

Kutokana na data ya *Jedwali 4*, udondoshaji wa kihistoria wa fonimu /r/ na /l/ umedhihirisha kuwepo kwa sheria mbili ambazo hunukuliwa ifuatavyo:

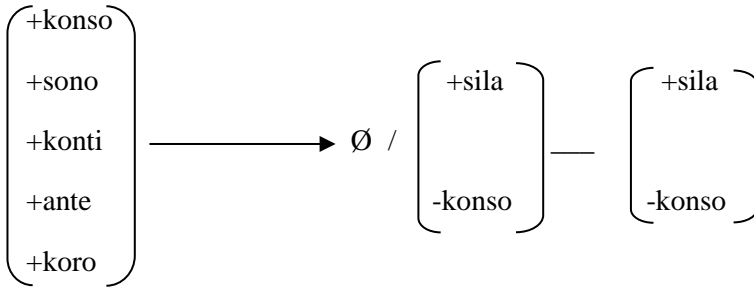
/l/ —————→ [Ø] / V_V

/r/ —————→ [Ø] / V_V

Sheria hizi hufafanuliwa ifuatavyo; fonimu za likwidi hudondoshwa katika mazingira ya kuwepo katikati ya vokali mbili. Sheria hizi za udondoshaji wa likwidi zinahusiana kimuundo kwa sababu udondoshaji unafanyika katika mazingira yaleyale. Chomsky na Halle (1968) walipendekeza kuwa ni bora kuunganisha sheria zozote mbili zinazohusiana kwa matumizi ya mabano mawimbi. Sheria za udondoshaji wa kihistoria wa fonimu za likwidi huunganishwa ifuatavyo:

Sheria hii huwakilishwa ifuatavyo katika urasmi kanuni:

Sheria za kifonolojia hutumiwa kwa mpangilio maalumu katika ufafanuzi wa kiisimu. Sheria hii hutumika kulingana na data iliyopo. Badiliko hili la udondoshaji wa fonimu za likwidi ni mfanyiko wa kidaikronia ilhali sheria ya kifonolojia ni dhana ya kisinkronia.

Uundaji Ndani

Mbinu hii ilihitaji kutumika hapa kwa sababu ni njia nyingine ya kuthibitisha matokeo ya mbinu linganishi. Uundaji ndani ni mbinu ya upangaji upya wa lugha ambayo hulinganisha maumbo tofauti katika lugha moja kwenye misingi kwamba yametoka kwa neno moja. Mbinu ya uundaji ndani hutumiwa pale ambapo data kutoka kwa lugha husika inatoshwa kujenga umbo la awali la neno kabla ya mabadiliko kutokea. Hatua zifuatazo zimefuatwa ili kutumikiza mbinu ya uundaji ndani; kutambua ruwaza fulani inayoonekana, kuunda kisio la kielimu, kubainisha mazingira ya utokeaji wa mofimu linganifu na kueleza sababu mjarabu.

Kutambua Ruwaza Fulani Inayoonekana

Hatua hii inahusisha utambuzi wa maumbo yaliyo na zaidi ya umbo moja kifonolojia au alomofu tofauti katika kielelezo cha mfumo wa miundo ya sarufi, unyambuaji na katika mitindo. Katika kutumikiza mbinu hii, tumejikita sana katika leksika zinazojitokeza kama maumbo mengine katika miktadha tofauti kisinkroniki. Miktadha hii ni kama vile unominishaji, mnyambuliko wa vitenzi na umoja na wingi. Mbinu ya uundaji ndani hutumika pale ambapo mabadiliko ya sauti hupelekea athari katika mofolojia ya lugha (Crowley na Bower, 2010). Maumbo ya kisinkroniki ya mnyambuliko wa vitenzi vyenye mfuatano wa irabu mbili katika kauli ya kutendea yalifaa katika kudhihirisha udondoshaji wa kihistoria wa fonimu /r/ na /l/. Kauli ya kutendea huonyesha kuwa kitendo fulani ni kwa manufaa au kwa niaba ya au kwa faida ya mtu mwingine au kitu kingine (Habwe na Karanja, 2004). Mofimu za minyambuliko huwekwa kwenye mizizi ya maneno kuwakilisha maana mbalimbali lakini minyambuliko hiyo haibadili aina ya neno. Mabadiliko haya hujikita katika mofolojia ya neno. Kwa mfano:

Jedwali 5: Mnyambuliko wa vitenzi teule katika kauli ya kutendea

	Tenda	Tendea
Mfuatano wa irabu [u] na [a]	1. Chafua	Chafulia
	2. Ua	Ulia
Mfuatano wa irabu [a] na [a]	1. Kaa	Kalia
	2. Zaa	Zalia
Mfuatano wa irabu [e] na [a]	1. Lea	Lelea
	2. Mea	Melea

	Tenda	Tendea
Mfuatano wa irabu [o] na [a]	1. Oa	Olea
	2. Toa	Tolea
Mfuatano wa irabu [i] na [a]	1. Lia	Lilia
	2. Tia	Tilia

Sheria ya uambishaji huu ni ifuatayo:

[[[mzizi]_{kitenzi} li]_{mny.} X] Kiishio

[[[mzizi]_{kitenzi} le]_{mny.} X] Kiishio

Sheria hizi hufafafanuliwa ifuatavyo: Mzizi wa neno huongezwa kiambishi cha mnyambuliko -le- au -li- kutegemea vijenzi vya mzizi. Alama X imetumiwa kwa mantiki ya kiishio cha neno. Kimsingi, mofimu inayowakilisha kauli hii huwa {-e-} na {-i-}. Eshun (2004) amebaini kuwa, Kiswahili huruhusu mfuatano wa vokali tatu. Mfuatano huu hutokea katika maneno ambayo si matokeo ya mfanyiko wowote wa kifonolojia. Kwa mfano: /raia/, /doea/ na /zuia/. Suala la uchopekaji wa fonimu /l/ kwenye maneno yenye mfuatano wa irabu ili kudhibiti muundo wa silabi unaokubalika limeshajadiliwa na wataalamu kama vile Eshun (2004) na Njogu et al. (2006). Wataalamu hawa wanakubaliana kuwa, uchopekaji huu unaonekana pale ambapo viini vya vitenzi vinavyoishia irabu vinaponyambuliwa hadi kauli ya kutendea. Konsonanti /l/ huchopekwa ili kudhibiti mfuatano wa vokali tatu ambao ni tokeo la mfanyiko wa kimofolojia. Hata hivyo, tunajiuliza kwa nini ikawa fonimu /l/ ndiyo inayochopekwa mbona isiwe fonimu yoyote ile?

Mbinu ya uundaji ndani humhitaji mwanaisimu kuchunguza lugha ili kubaini upekee katika fonolojia na sarufi unaoweza kuelezwa kwa mchakato wa mabadiliko kama vile katika maneno ya Kiingereza *was/were*, *wife/wives* na *divine/divinity*. Mberia (2015) anakiri kuwa uchopekaji wa fonimu /l/ ni suala linalohitaji kuchunguzwa zaidi. Anaendelea kusema kuwa, bado haijakuwa wazi ni kwa nini maumbo fulani kama yaliyoorodheshwa kwenye *Jedwali 4* huchopekwa fonimu /l/. Mtafiti amechunguza vitenzi teule vya Kiswahili na kutambua uchopekaji wa fonimu /l/ kama ruwaza ya maumbo ya kimofonolojia yanayoonekana katika lugha ya Kiswahili.

Kuunda Kisio la Kielimu

Maneno *kaa* na *kalia*, *toa* na *tolea*, *mea* na *melea* na kadhalika yanahusiana kisemantiki lakini yanatofautiana kifonetiki. Hebu tuchunguze jedwali lifuatalo:

Jedwali 6: Mnyambuliko wa vitenzi teule

Tenda	Tendea
Kaa	Kalia (*Kaia)
Oa	Olea (*Oea)
Tia	Tilia (*Tiia)
Toa	Tolea (*Toea)
Ua	Ulia (*Uia)
Vaa	Valia (*Vaia)
Zaa	Zalia (*Zaia)
Lia	Lilia (*Liia)

Katika *Jedwali 6*, tumeangazia kauli ya kutenda na kutendea ili kuonyesha kuwa tofauti za kifonetiki hazikuwepo awali ila zimetokana na mabadiliko ya lugha ya udondoshaji wa fonimu /l/ katika kauli ya kutenda. Tunakisia kuwa fonimu /l/ inachopekwa kwenye kauli ya kutendea kwa sababu ni umbo la awali lililokuwepo katika neno asilia kabla ya neno kupitia mabadiliko ya udondoshaji wa kihistoria. Uwepo wa mfumo wa sauti zinazofanana hutuwezesha kuibuka na kisio la kielimu kuhusu sauti iliyokuwepo katika maneno mahususi ya mame lugha.

Kubainisha Mazingira ya Utokeaji wa Mofimu

Katika Kiswahili, mofu {-e-}, {-i-}, na alomofu {-li-} na {-le-} zinawakilisha mnyambuliko wa vitenzi katika kauli ya kutendea. Viambishi hivi vinaweza kurejelewa kama mofimu za kimofolojia. Kiambishi -e- na -i- hujitokeza katika mizizi ya maneno yanayoishia konsonanti kama vile *end-e-a* na *chap-i-a*. Kiambishi -le- na -li- hujitokeza katika mizizi ya maneno yanayoishia vokali kama vile *ka-li-a* na *tembe-le-a* (rejelea *Jedwali 6* kwa mifano zaidi).

Katika Kiswahili kuna maumbo yasiyo ya ubadilishanaji huru kama vile kwenye neno *lala/lalia*. Utafiti unakisia kuwa baada ya mabadiliko, neno hili lililalia jinsi lilivyokuwa ili

kuwapa mwanga wanaisimu wanapochunguza mabadiliko ya lugha. Neno *lala* linaghairi mabadiliko ya udondoshaji wa kihistoria wa fonimu /l/ japo mazingira ya udondoshaji yapo. Mzizi wa neno *lala* ni *-lal-*. Mzungumzaji yeyote wa Kiswahili ana ujuzi huu wa mnyambuliko wa vitenzi ingawa hatambui kwamba ana ujuzi wa namna hii. Utafiti huu unakisia kuwa kiambishi sahihi kinachowakilisha kauli ya kutendea ni *-e-* na *-i-* ilhali katika alomofu *{-le-}* na *{-li-}*, fonimu /l/ ibainishwe kama kiambishi cha umbo lililokuwepo katika neno asili. Hili linaweza kuonyeshwa ifuatavyo:

Kalia- ka-l-i-a

{ka}- Mofimu mzizi.

{*l}- Fonimu iliyokuwepo katika neno asili. Kisio hili linakuwa bora na lenye mashiko zaidi tunaporejalea kijimada (Mbinu linganishi na kauli ya kutendea) inayoonyesha kuwa, katika lugha zenye unasaba na Kiswahili, fonimu /r/ na /l/ zipo katika kauli ya kutendea kama sehemu ya mzizi.

{i}- Mofimu ya mnyambuliko katika kauli ya kutendea.

{a}- Kiishio.

Kueleza Sababu Mjarabu

Fonimu /l/ imechopekwa katika kauli ya kutendea kwa sababu ya shinikizo la kimuundo. Kuna uwezekano mkubwa wa kuhifadhi vipengele au sifa sawa zilizopo katika lugha kwa sababu zilikuwepo katika lugha mame. Kimsingi, sifa hii ni mfumo wa silabi unaopendelewa katika Kiswahili, hivyo fonimu /l/ huchopekwa kudhibiti mfuatano wa irabu tatu kama vile kwenye maneno **kaia*, **toea* na kadhalika.

Jedwali 7: Mbinu linganishi na kauli ya kutendea

Kiswahili	Kimeru	Ekegusii	Kikamba	Kiluhya	Kitaita	Kikuyu
Kalia	Karira	Ikaraseire	ĩkaĩla	Ekhalila	kaia	ĩkaĩra
Tilia	Kuĩkĩra	Bekera	ĩkĩĩ	Rera	Dungira	ĩkĩĩra
Valia	ĩkĩĩra	Sokeria	ĩkĩĩ	Fualila	Rwaia	ĩkaĩra
Zalia	Chiarira	Biarira	Syaia	Salila	Fungulia	Cĩarĩra
Ulia	Ūraira	Ng'entera	Ūaia	Irira	Bwaghia	Uragĩra
Lilia	Rĩrĩra	Rerera	lia	Lilira	Lilia	Rĩrĩra

Kulingana na kanuni ya uelekeo, mabadiliko ya lugha huwa na uelekeo hasa wa upande mmoja. Fonimu /l/ ilidondoshwa katika kauli ya kutenda kwenye maneno yenye mfuatano wa irabu mbili kama vile kwenye maneno *kaa*, *oa*, *toa*, *lea*, *pea*, *tia*, *vaa* na kadhalika. Mabadiliko ya lugha huwa na uelekeo wa aina moja. Uelekeo huu huonyeshwa ifuatavyo: /l/ > Ø.

Uchopekaji wa fonimu /l/ katika kauli ya kutendea ni athari mojawapo ya udondoshaji wa kihistoria wa fonimu /l/ na /r/. Kulingana na kisio lililololewa, maumbo asilia ya maneno *kaa*, *tia*, *toa*, *ua*, *vaa*, *zaa*, na *lia* kabla ya badiliko kutokea yalikuwa ni **kala*, **tila*, **tola*, **ula*, **vala*, **zala* na **lila*. Badiliko hili la lugha limeathiri mzizi wa neno. Kabla ya badiliko kutokea, mofimu mzizi wa neno asilia ilikuwa na kiishio cha konsonanti kama vile: *{-kal-}*, *{-til-}*, *{-ul-}*, *{-val-}*, *{-zal-}* na *{-lil-}*. Baada ya badiliko la udondoshaji wa fonimu /l/ kutokea, mofimu mzizi wa neno imekuwa na kiishio cha vokali kama ifuatavyo: *{-ka-}*, *{-ti-}*, *{-u-}*, *{-va-}*, *{-za-}*, na *{-li-}*. Mbinu hii ya uundaji ndani imemwezesha mtafiti kuunda kisio bora japo tu haikudhihirisha moja kwa moja iwapo fonimu za likwidi ni sehemu ya mzizi wa vitenzi teule. Suala hili lilitatuliwa kwa kushirikisha mbinu linganishi.

Mbinu Linganishi na Kauli ya Kutendea

Mbinu hii ilimwezesha mtafiti kulinganisha baadhi ya vitenzi teule vya Kiswahili vilivyotumiwa katika uundaji ndani na vya lugha mnasaba zilizoteuliwa zikiwemo: Kimeru, Kitaita, Ekegusii, Kikamba, Kikuyu na Kiluhya. Maneno hayo ni pamoja na *kaa*, *vaa*, *zaa*, *ua* na *lia*. Ulinganishaji huu una upekee kwa sababu maumbo ya maneno hayo katika kauli ya kutendea yamelinganishwa. Hatua za kutumikiza mbinu linganishi zimeshajadiliwa katika sehemu iliyotangulia. Lifuatalo ni jedwali la maumbo yaliyotumiwa katika mbinu linganishi.

Jedwali 7 limeonyesha mnyambuliko wa vitenzi katika kauli ya kutendea ya lugha mnasaba zilizotumika katika mbinu linganishi. Vitenzi vilivyoorodheshwa hapa ni vya msamiati wa kimsingi. Kusudi la jedwali hili ni kusaidia kubaini mpangilio wa mofimu asili kama sifa mojawapo ya lugha mame. Vitenzi vya lugha teule kama ilivyo vya Kiswahili vinaweza kubeba viambishi awali na tamati. Maneno yaliyoorodheshwa katika jedwali hili ni ya mawanda yanayolingana kimaana. Katika jedwali hili, vitenzi vimerefushwa kwa kupachika

viambishi nyambulishi kwenye mzizi wa neno. Katika jedwali hili kuna mfuatano wa mofimu mzizi, mofimu nyambulishi na kiishio kama inavyoonyeshwa katika Jedwali la 8. Katika kubainisha mofimu linganifu, tutabainisha viambishi awali, mzizi wa neno na viambishi tamati kwa matumizi ya kistari kifupi (-). Hili litawezekana kwa kuchunguza safu na rusu ya data iliyo kwenye jedwali ili kubaini sehemu ya neno inayojitokeza kila mara kama ifuatavyo:

Jedwali 8: Mofimu linganifu katika kauli ya kutendea

Kiswahili	Kimeru	Ekegusii	Kikamba	Kiluhya	Kitaita	Kikuyu
Ka-li-a	Kal-ir-a	Ikaras-er-a	ĩkal-ĩl-a	Ekhal-il-a	Ser-i-a	ĩkar-ĩr-a
Ti-li-a	Kuĩk-ĩr-a	Bek-er-a	ĩkĩ-ĩr-a	Rer-a	Dung-i-a	ĩkĩr-ĩr-a
Va-li-a	ĩkĩr-ĩr-a	Sok-er-a	ĩkĩ-ĩr-a	Fual-il-a	Rwa-i-a	Ikar-ĩr-a
Za-li-a	Chiar-ir-a	Biar-ir-a	Sya-i-a	Sal-il-a	Fungul-i-a	Ciar-ĩr-a
U-li-a	Ūra-ir-a	Ng'ent-er-a	Ūa-i-a	Ir-ir-a	Bwagh-i-a	Urag-ĩr-a
Li-li-a	Rĩr-ĩr-a	Rer-er-a	li-i-a	Lil-ir-a	Lil-i-a	Rĩr-ĩr-a

Katika *Jedwali 8*, maneno yametenganishwa katika vijisehemu tatu. Sehemu ya neno iliyokolezwa kwa wino ndiyo mofimu linganifu ya mnyambuliko katika kauli ya kutendea. Viambishi awali havikuongezwa katika maneno teule. Sehemu ya neno inayotangulia mofimu ya mnyambuliko ndiyo mofimu mzizi ilhali sehemu ya neno inayofuatia ni kiishio cha neno. Katika sehemu inayofuata tumeonyesha mazingira ya utokeaji wa mofimu za mnyambuliko.

Mazingira ya Utokeaji wa Mofimu Linganifu

Data ya lugha ya Kimeru, Ekegusii, Kikamba, Kiluhya, Kitaita na Kikuyu ina mojawapo ya fonimu za likwidi mwishoni mwa neno kama sehemu ya kijenzi cha mzizi wa neno tofauti na maneno teule ya Kiswahili yenye mzizi unaoishia vokali (rejelea *Jedwali 8*). Kama ilivyoielezwa awali, fonimu za likwidi hubadilishana nafasi au kupishana kwa sababu ni sauti za kundi asilia yaani, /r/ inaweza kutumika badala ya /l/ na /l/ ikatumika badala ya /r/ bila kubadili maana ya neno. Vilevile, kubadilishana nafasi kwa sauti za likwidi ni kwa sababu za tofauti za kilahaja (Mutiso, 2005).

Kulingana na data iliyopo, *Jedwali 8* limeonyesha kuwa katika Kiswahili, alomofu inayowakilisha mnyambuliko wa vitenzi katika kauli ya kutendea ni

{li} na {le}. Mofimu {li} hutokea katika mazingira ya kutanguliwa na mzizi inayoishia vokali [a], [i] na [u] ilhali mofimu {le} hutokea katika mazingira ya kutanguliwa na mzizi unaoishia vokali [e] na [o].

Katika Kikuyu, Kimeru, Ekegusii na Kiluhya, mofimu zinazowakilisha kauli ya kutendea ni {er}/{el} na {ir}/{il}. Katika Kikamba mofimu {i} na {il} zimejitokeza kama viwakilishi vya mnyambuliko wa vitenzi katika kauli ya kutendea. Katika Kikamba, mofimu {i} imejitokeza sawia katika maumbo yafuatayo ya Kiswahili *kaia, *tiia, *vaia, *uia, *zaia na *liia ambayo huchopekwa fonimu /l/ ili kudhibiti mfuatano wa vokali tatu. Tunapolinganisha data ya Kikamba na ya Kiswahili zina ukuruba zaidi. Ukuruba huu unaweza kuelezwa kwa kusema kuwa Kiswahili na Kikamba ni lugha vizalia zilizopitia hatua sawa za mabadiliko katika historia ilhali data ya Ekegusii, Kitaita, Kikuyu, Kiluhya na Kimeru zinaonyesha kuwa zinahifadhi sifa fulani ambayo ipo katika mame lugha.

Upangaji Upya wa Mofimu Asili

Kulingana na kanuni ya wengi wape, uchanganuzi ulio bora ni kuwa, mzizi wa vitenzi asili una mofimu /l/ au /r/ kama kijenzi mojawapo cha neno asili. Hii ni sifa iliyopo katika maneno ya mame lugha. Mofimu ya mnyambuliko wa vitenzi teule vya

Kiswahili katika kauli ya kutendea ina muundo wa silabi wazi KV ilhali katika maneno ya lugha za mnasaba zilizoteuliwa, mofimu za kauli ya kutendea zina muundo wa silabi funge VK (rejelea *Jedwali 8*).

Katika Kiswahili mofimu {le} na {li} ni viwakilishi vya mnyambuliko wa vitenzi teule katika kauli ya kutendea, fonimu /l/ ibainishwe kama sehemu ya mzizi wa umbo la awali la neno asili. Fonimu /l/ imetokea katika kauli ya kutendea ili kuhifadhi sifa ya kuwepo katika maumbo asili ya neno katika mame lugha. Kauli hii imefikiwa baada ya kuchunguza na kubaini kuwa maneno ya lugha sita za mnasaba zilizoteuliwa yana fonimu /l/ au /r/ kama vijenzi vya mizizi ya vitenzi teule (kanuni ya wengi wape). Hivyo, maumbo ya awali ya vitenzi teule vya Kiswahili yalikuwa yafuatayo: *kala, *tola, *vala, *zala na *tila. Katika maumbo haya ya awali, mizizi ya maneno huishia konsonanti /l/ ilhali vokali [a] hubainishwa kama kiishio cha vitenzi vyenye asili ya Kibantu. Kulingana na data iliyopo, itakuwa rahisi kusema kuwa fonimu /l/ au /r/ ilidondoshwa katika mzizi wa vitenzi teule vya Kiswahili kuliko kusema fonimu /r/ au /l/ ilichopekwa katika mzizi wa vitenzi teule vya Ekegusii, Kikamba, Kitaita, Kimeru, Kiluhya na Kikuyu. Kanuni ya uwekevu inasisitiza kuwa nadharia tete inayotumia mantiki rahisi ni bora (Campbell, 1999).

Baada ya kubainisha fonimu /l/ katika mofimu {-le-} na {-li-} kama umbo lililokuwepo katika maumbo awali ya maneno asili, mofimu {e} na {i} ndizo husalia na ndizo mofimu zinazowakilisha mnyambuliko wa vitenzi vya Kiswahili katika kauli ya kutendea. Lugha zinazohusiana na Kiswahili (rejelea *Jedwali 8*) zina mofimu {-ir-} au {-il-} na {-er-} au {-el-} kama viwakilishi vya mnyambuliko wa vitenzi vya kauli ya kutendea. Neno 'au' limetumiwa kuonyesha kuwa mofimu hizo hutumika kwa kupishana. Mgullu (1999) anasema kuwa mpishano huru hutokana na matamshi mabaya au kutosikia vizuri kwa wazungumzaji lugha. Vilevile, mpishano huu unaweza kutokea kwa sababu ya tofauti za kilahaja.

Katika misingi ya kanuni ya uwekevu na wengi wape, fonimu /r/ au /l/ haipo katika mofimu {e} na {i} zinazowakilisha mnyambuliko wa vitenzi vya Kiswahili vya kauli ya kutendea kwa sababu

zilidondoshwa (rejelea *Jedwali 8*). Uchanganuzi huu ni bora zaidi kuliko kusema kuwa fonimu /r/ au /l/ ilichopekwa katika mofimu {-er-} au {-el-} na {-ir-} au {-il-} za mnyambuliko wa vitenzi teule vya lugha mnasaba (rejelea *Jedwali 8*). Kulingana na kanuni ya wengi wape, mofimu {-er-} au {-el-} na {-ir-} au {-il-} zimepewa ushindi kwa sababu ya kuwepo katika lugha za mnasaba isipokuwa Kiswahili. Mofimu hizi zinarejelewa kama viambishi vinavyowakilisha mnyambuliko wa vitenzi teule vya lugha mame katika kauli ya kutendea. Hivyo basi, vitenzi teule *kalia*, *tolea*, *tilia*, *valia*, *zalia*, *ulia lilia* vya Kiswahili vya kauli ya kutendea vinaweza kuundwa upya kama ifuatavyo na: *kalila, *tolela, *tilila, *valila, *zalila, *ulila na *lilila. Katika neno *kalila, {kal-} ni mofimu mzizi wa neno, {il} ni mofimu inayowakilisha mnyambuliko wa vitenzi katika kauli ya kutendea katika lugha mame ilhali {a} ni kiishio. Kwa kuwa Kiswahili huruhusu mfuatano wa vokali mbili, hapana haja ya kuwepo kwa fonimu /l/ katika mofimu {il} ya mnyambuliko katika kauli ya kutendea. Kwa mantiki hii, tunafikia uamuzi kuwa fonimu /l/ iliyopo katika mofimu {-il-} ya mnyambuliko wa vitenzi katika kauli ya kutendea ilidondoshwa katika Kiswahili. Kwa hivyo, maumbotokeo ni pamoja na: *kalia*, *tolea*, *tilia*, *valia*, *zalia*, *ulia* na *lilia*. Uamuzi huu umefikiwa kinadharia katika ufasiri wa kanuni ya wengi wape. Ikumbukwe kuwa, fonimu /r/ inaweza kutumiwa badala ya /l/.

HITIMISHO

Makala hii imetoa ushahidi kudhihirisha udondoshaji wa kihistoria wa fonimu likwidi katika maneno ya Kiswahili. Imebainika wazi kuwa, fonimu za likwidi hudondoshwa katika mazingira ya kuwepo katikati ya vokali mbili. Mbinu ya uundaji ndani na mbinu linganishi zimekuwa malighafi muhimu zilizotumiwa kujenga maumbo awali ya maneno teule. Kimsingi, makala hii imetegemea masalio ya kiisimu, sifa zinazokiuka utaratibu katika lugha pamoja na sifa sawa zilizopo katika lugha zinazohusiana ili kupata ushahidi. Utafiti huu umeeleza kuwa fonimu /l/ inayochopekwa katika mnyambuliko wa vitenzi teule katika kauli ya kutendea ni umbo lililokuwepo katika neno asili la lugha mame. Kwa hivyo, mabadiliko ya kidaikronia yanaweza kutumiwa kuelezea upekee wa kisinkronia katika maneno.

Hatua hii ya upangaji upya wa fonimu na mofimu asili imefanikiwa kwa sababu mapengo yaliyopo kwenye mfumo wa fonolojia yamejazwa.

MAREJELEO

- BAKITA. (2015). *Kamusi Kuu ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Bostoen, K. & Bastin, Y. (2016). *Bantu Lexical Reconstructions*. Oxford Handbook Online: Online publication. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935345.013.36>
- Botne, R. (1991). Variation and Word Formation in Proto-Bantu: The Case of *YIKAD. *Afrika und Ubersfl*, Band 74, pp. 247-268.
- Campbell, L. & Mixco, M. J. (2007). *A Glossary of Historical Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Campbell, L. (1999). *Historical Linguistics: An Introduction*: Cambridge. The MIT Press.
- Chiraghdin, S na Mnyampala, M. (1977). *Historia ya Kiswahili*. Nairobi: Oxford University Press.
- Chomsky, N & Halle, M. (1968) *Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Crane, B. L., Yeager, E. & Whitman, R. L. (1981). *An Introduction to Linguistics*. Boston: Little, Brown and Company.
- Crowley, T. & Bower, C. (2010). *An Introduction to Historical Linguistics*. (4thed). USA: Oxford University Press.
- Eshun, F. (2004). Redundancy Rules in Kiswahili. *Occasional Papers in Language and Linguistics*, Vol. 2 Pg 72-85. University of Nairobi.
- Guthrie, M. (1948). *Classification of the Bantu Languages*. London: International African Institute.
- Habwe, J. & Karanja, P. (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Phoenix Publishers.
- Hyman, L. M. (1975). *Phonology, Theory and Analysis*. New York: Holt, Rinehart and Wilson.
- Massamba D.P.B (2002). *Historia ya Kiswahili: 50BK hadi 1500BK*. Nairobi: JKF.
- Massamba, D. P. B. (2009). *Kamusi ya Isimu na Falsafa*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D. P. B. (2011). *Maendeleo katika Nadharia ya Fonolojia*. Dar es Salaam: TATAKI.
- Mbaabu, I. (1996). *Language Policy in East Africa: A dependency Theory Perspective*. Nairobi: EARP.
- Mberia, K. (2015). Misrepresentations and Omissions in Kiswahili Phonology. *International Journal of Linguistics and Communication*, Vol. 3, No. 1, pp. 97-111. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.15640/ijlc.v3n1a12>
- Mgullu, S. R. (1999). *Mtaala wa Isimu*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Mithun, M. (2013). *The Dynamicity of Linguistic Systems. How Languages Work*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mutiso, K. (2005). *Utenzi wa Hamziyyah*. Dar es Salaam: TUKI
- Njogu, N., Mwihaki, A. & Buliba, A. (2006). *Sarufi ya Kiswahili: Uchanganuzi na Matumizi*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Ontieri, J.O. (2010). *Uchanganuzi wa makosa katika insha za wanafunzi wa shule za upili: Mfano wa wilaya ya Nakuru, Kenya*. Tasnifu ya uzamifu, Chuo Kikuu cha Egerton.
- Polome, E.C. (1967). *Swahili Language Handbook*. United States of America: Massachusetts Avenue.
- Trask, L. (2015). *Historical Linguistics*. (3rd ed). (R.M. Millar, Eds.). London & New York: Routledge.
- Walt, W. (1974). Generative Phonology: Basic model. Paper presented at the Preconvention Workshop on "Linguistics and Reading: Theory into Practice," International Reading Association" (May, 1974).